

UOT 311.103.6:338.33

Müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin artırılmasının əsas istiqamətləri

Tanrıverdiyev Qalib Əziz oğlu*
magistr

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müəssisələrin ödəmə qabiliyyəti potensialının artırılmasında maliyyə sağlamlaşdırılmasının inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası - müqayisə, sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə.

Tədqiqatın nəticələri - müəssisələrin ödəmə qabiliyyəti potensialının artırılması istiqamətində təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri - beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla daha əhatəli araşdırma tələb olunur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - müəssisələrin ödəmə qabiliyyəti potensialının artırılması istiqamətində müvafiq elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - müəssisələrin ödəmə qabiliyyəti potensialının artırılması məsələsi vergitutma baxımından təhlil edilib.

Açar sözlər: *ödəmə qabiliyyəti, maliyyə sağlamlaşdırılması, monetar alətlər, pul-kredit siyasəti,*

1. Giriş

İqtisadi münasibətlərdə, adətən müxtəlif səbəblər üzündən bəzi təsərrüfat subyektləri öz öhdəliklərinə görə ödəmə qabiliyyətinin olmaması vəziyyəti ilə üzləşirlər. Bu da təbii ki, iqtisadi subyektlər arasında pul öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədardır. Həmçinin, müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi yalnız bir faktın - müəssisənin öz tərəfdaşları qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirə bilməsi ilə müəyyən olunur. Bazar iqtisadiyyatı isə sənaye müəs-

* Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi. Bakı, AZ 1040. Ü.Rəcəb küçəsi, 1.
tqalib@mail.ru

sisələrindən istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsini, elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalını və xidmətlərin göstərilməsini, effektiv təsərrüfat tipinin və istehsalatın idarə edilməsini, yeni təşəbbüslər irəli sürməklə sahibkarlıq fəaliyyətinin canlandırılmasını tələb edir. Bu eyni zamanda:

- ❑ müəssisələr qarşısında duran bu kimi tapşırıqların yerinə yetirilməsi ödəmə qabiliyyətinin təhlilinin aparılmasını zəruri edir;
- ❑ sənaye müəssisələrinin və onun struktur bölmələrinin xüsusi vəsait və dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunmasını öyrənməyə və qiymətləndirməyə imkan verir;
- ❑ hissələrə ayırmaqla müəssisənin ödəmə qabiliyyətini təyin etməyə, o cümlədən borc alanların və bank risklərinin reytingli qiymətləndirilməsi metodlarını müəyyənləşdirməyə şərait yaradır [1].

İnzibati-amirlik təsərrüfat növündən bazar iqtisadiyyatına keçid Azərbaycanda iki əsas prosesin paralel şəkildə cərəyan etməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Bir tərəfdən, SSRİ iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən struktur dağılması və digər respublikalarla yaranmış iqtisadi əlaqələrin qırılması nəticəsində ölkənin istehsal sektorunun tənəzzülə uğraması, digər tərəfdən isə qiymətlərin liberallaşdırılması nəticəsində ölkəni hiper inflyasiyanın bürüməsi. Bu iki amilin təsiri nəticəsində istehsal müəssisələri maliyyə cəhətdən zəif vəziyyətə düşmüşdülər.

Qiymətlərin birdən - birə kəskin artması müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərini dəyərsizləşdirdi. Eyni zamanda, tələbatın azalması bu müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulların satışını çətinləşdirərək yeni maliyyə vəsaitlərinin əldə olunmasını məhdudlaşdırdı. Nəticədə müəssisələr satın aldığı məhsulların dəyərini ödəmək qabiliyyətindən məhrum oldu və Azərbaycan iqtisadiyyatını ödəməmələr problemi bürüdü.

Ödəmə qabiliyyəti müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən ən əsas göstəricidir. Maliyyə vəziyyəti dedikdə, müəssisələrin öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək qabiliyyəti başa düşülür ki, bu da özünü maliyyə resursları ilə təmin olunmada, təcili olaraq normal maliyyə fəaliyyətini reallaşdırmaqda göstərir. Ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyinin effektivliyi maliyyə resurslarının əlverişli və faydalı yerləşdirilməsi, bölüşdürülməsi və onlardan effektiv istifadə edilməsi, o cümlədən hüquqi və fiziki şəxslərlə qarşılıqlı maliyyə əlaqələri nəticəsində baş verir.

2. Sənaye müəssisələrində ödəmə qabiliyyətinin təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyətini keyfiyyətcə xarakterizə edən göstəricilərdən biri də onun ödəniş qabiliyyətidir. Ödəniş qabiliyyəti dedikdə, müəssisənin möhlətli öhdəlikləri üzrə tədiyyələrin vaxtında ödənilməsi qabiliyyəti başa düşülür.

Ödəmə qabiliyyəti müəssisələrdə istehsal planlarının yerinə yetirilməsinə müsbət təsir göstərir və istehsalı lazımi resurslarla təmin edir. Buna görə də ödəmə qabiliyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə resursları ilə təmin edilməsində onun mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bundan başqa ödəmə qabiliyyəti hesablama intizamı yaratmaqla, xüsusi və borc kapitalı arasında səmərəli mühitin formalaşmasına və onun effektiv istifadəsinə şərait yaradır [3].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müflisləşmənin qarşısını almaq üçün müəssisə öz maliyyə resurslarının idarə edilməsini, nizamnamə kapitalının strukturunu və yaranma mənbələrini, o cümlədən xüsusi və borc kapitalının tərkibini bilməlidir.

Mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində ödəmə qabiliyyətinin təhlilinin əsas məqsədi təsərrüfat subyektinin maliyyə fəaliyyətində olan çatışmamazlıqların aradan qaldırılması və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün maliyyə ehtiyatının yaradılmasıdır.

Yuxarıda qeyd edilən məqsədin həyata keçirilməsi üçün sənaye müəssisələrinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulur [4]:

- ❖ müəssisədə maliyyə resurslarından istifadənin obyektiv qiymətləndirilməsi və təhlili;
- ❖ müəssisənin ödəmə qabiliyyəti səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin təyin edilməsi;
- ❖ təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif göstəriciləri ilə müqayisədə mövcud maliyyə resursları və onların plana uyğun həyata keçirilməsinin qiymətləndirilməsi;
- ❖ müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün daxili ehtiyatların müəyyən edilməsi;
- ❖ maliyyə resurslarının daha effektiv istifadəsi üçün daha konkret təkliflər planının işlənilib hazırlanması;
- ❖ maliyyə resurslarının daha effektiv istifadəsinə dair hazırlanan təkliflərin həyata keçirilməsi.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ödəniş qabiliyyəti nəinki müəssisə təsisçilərinin, eyni zamanda xarici investorların, bankların, qarşılıqlı əlaqədə olan kənar müəssisələrin marağını təmin edən problemlərdən biridir. Bu onları maliyyə resurslarının effektiv istifadəsində, bank öhdəliklərinin və kreditlərin yerinə yetirilməsini qiymətləndirdikdə, risklərin dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsində, vergi orqanları ilə büdcəyə daxilolmaları həyata keçirdikdə və s. yerinə yetirilməsində daha çox maraqlandırır.

Ödəmə qabiliyyətinin təhlilinin daxili və xarici növləri fərqləndirilir. Daxili təhlil müəssisənin daxili istifadəçiləri tərəfindən həyata keçirilir və bu təhlilin nəticələri müəssisənin planlaşdırma, proqnozlaşdırma və nəzarətinin həyata keçirilməsində istifadə edilir. Təhlilin bu növünün həyata keçirilməsinin əsas məqsədi müəssisənin pul vəsaitlərinin və maliyyə resurslarının planlı şəkildə daxil olmasını həyata keçirmək, bunun nəticəsində müəssisənin normal fəaliyyətinə şərait yaratmaq və son

nəticədə isə təsərrüfat subyektinin maksimum mənfəətli işləməsinə şərait yaratmaq, əks təqdirdə onun müflisləşmə ehtimalını azaltmaqdır [5].

Xarici təhlil müəssisənin investorları, müəssisəni material və maliyyə resursları ilə təmin edənlər tərəfindən həyata keçirilir. Təhlilin bu növünün aparılmasının əsas məqsədi vəsaitlərin elə yerləşdirilməsinə şərait yaratmaqdır ki, sonda bu təminatdan maksimum mənfəət əldə edilsin, əks halda isə itkilərin risk dərəcəsini azaltmaq mümkün olsun.

Azərbaycanda sənaye müəssisələrində ödəmə qabiliyyətinin təhlili həyata keçirilərkən əsas informasiya mənbəyi Mühasibat Balansı (*Forma 1*) çıxış edir. Müəssisələrdə ödəmə qabiliyyətinin təhlilinə daha dərinəndən aparılmasında Mühasibat Balansı Əlavəsinin (*Forma 5*) hesabatının məlumatlarından da istifadə olunur.

3. Müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin artırılması üçün maliyyə sağlamlaşdırılması tədbirləri

Ödəməmələr böhranı təkcə Azərbaycana xas deyil, bu bütün keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarının xəstəliyidir. Ödəməmələrin xarici mənbəyinin - MDB ölkələrinin borclarının aradan qaldırılması üçün bu borcların onların ərazisində mülkiyyətə dəyişdirilməsi tətbiq edilə bilər. Bu problemin həll edilməsində müsbət nəticəyə yalnız kompleks yanaşma ilə nail olmaq olar. Nəinki yığılmış borcların ləğv edilməsi üçün, həm də onun baş verməməsi üçün ödəniş sisteminin təkmilləşdirilməsinin kifayət qədər əlavə tədbirləri mövcuddur. Bu cür tədbirlər sırasında elektron ödəniş sistemini, akkreditiv ödəniş sistemini və bir çox digərlərinin yayılmasını qeyd etmək olar.

Apardığımız hesablamalara görə 1999-2010-cu illər ərzində Azərbaycanda pul kütləsinin 1,1% artması təkcə bank sudaları və hesablaşmalar üzrə qarşılıqlı borcların 0,22% azalmasına səbəb olmuşdur.

Maliyyə sağlamlaşdırılması tədbiri kimi monetar alətlər aşağıdakı məqsədlərə yönəldilməlidir [6]:

1. Həyata keçirilən maliyyə sabitliyi tədbirləri müəssisələrdə daxili investisiya potensialının artırılmasını və onun kredit qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasını stimullaşdırır. Bu məqsədlə pul-kredit siyasətinin istiqamətləri hazırlanarkən istehsal sferasının vəziyyəti və istehsalın inkişafında tələbin və ya istehlakın üstün rola malik olması nəzərə alınmalıdır;

2. Müəssisələrlə maliyyə resursları bazarının gəlirlilik səviyyəsi arasındakı fərq azaldılmalıdır;

3. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi məqsədilə restrukturiv pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində Mərkəzi Bankın inhisar xarakterli səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmalı və bankların pul təklifinə təsir imkanları genişləndirilməlidir;

4. Müəssisələrdə aktivlərin tamamlanma mənbələrinin artırılması məqsədilə pul-kredit parametrləri və onun həyata keçirilməsi mexanizmi və bankların kredit siyasəti pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətləri ilə əlaqələndirilməlidir;

5. Hazırda müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasında banklar mühüm rol oynayır. Lakin müəssisələrlə kredit münasibətlərini yaxşılaşdırmaq məqsədilə inflyasiya və rentabellilik səviyyəsi nəzərə alınmaqla, maliyyə resursları bazarının digər alətlərinin vasitəçilik fəaliyyətinin səmərəliliyi artırılmalı və resurs mənbələrinin əldə edilməsi üzrə faizlərin səviyyəsi real həddə qədər azaldılmalıdır;

6. Müəssisələrin borc vəsaitlərinə olan tələbatını və bankların inkişaf etdirilməsi zəruriliyini nəzərə alaraq pul-kredit siyasəti kredit fəaliyyəti üçün elə bir şəraitin yaradılmasına yönəldilməlidir ki, bu zaman banklar real sektorda iqtisadi fəaliyyətin canlandırılmasına təsir etmək marağında olsunlar. Bunun üçün müəssisələrin kredit qabiliyyəti qiymətləndirilməli, pul-kredit siyasətinin investisiya xarakteri artırılmalı, daxili tələbin stimullaşdırılmasında pul-kredit parametrlərindən aktiv istifadə edilməlidir;

7. Mərkəzi Bankın faiz siyasəti kreditlər üzrə faiz dərəcəsini müəssisələrin maliyyə imkanına uyğunlaşdırmalı və kreditdən səmərəli istifadəyə şərait yaratmalıdır. Eyni zamanda, pul-kredit siyasəti bankların tədiyyə qabiliyyətini onların maliyyə resurslarına adekvat olaraq artırılmasını təmin etməlidir;

8. Borclu və kreditorların strukturunun uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə əsas məhsuldar qüvvələrin, istehsalın, faydalı qazıntıların və digər iqtisadi artım mənbələrinin toplandığı sferalar pul resursları bazarı ilə əlaqələndirilməlidir;

9. Pul-kredit siyasətinin aləti kimi faiz dərəcəsinin iqtisadiyyatın, xüsusilə müəssisələrin əsas inkişaf istiqamətlərinə uyğun səviyyəyə qədər azaldılması həm müəssisələrin kreditləşdirilməsində bankların rolunu artıracaq və həm də faiz dərəcəsinin özünün aktivləşməsinə səbəb olacaq;

10. İstehsal sferasına uzunmüddətli kredit qoyuluşuna mütənasib olaraq Mərkəzi Bank bankların pulla təminatının genişləndirilməsini məlum alətlərlə stimullaşdırmalıdır. Bu məqsədlə maliyyə cəhətdən etibarlı və sabit olan banklar üçün daha yumşaq iqtisadi normativlər tətbiq edilməli, müəssisələrdə kreditdən düzgün istifadə üzərində kreditorun və borclunun hüquqi məsuliyyəti müəyyən etməlidir;

11. Müəssisələrlə kredit münasibətlərinin risk səviyyəsinin azaldılması üçün Mərkəzi Bankla müəssisələrin və bankların geniş əməkdaşlığı şəraitində riskin yaranmasına səbəb olan amillərin qiymətləndirilməsi təşkil edilməlidir;

12. Müəssisələrin pul kütləsinə tələbatını öyrənmək məqsədilə mövcud pul alətlərinin strukturu təkmilləşdirilməlidir. Belə ki, pulun iqtisadiyyatda fəaliyyət istiqamətlərinə nəzarət etmək, pul kütləsini düzgün planlaşdırmaq və alətlərin iqtisadi proseslərə təsir səviyyəsini müəyyən etmək məqsədilə tətbiq edilən pul alətləri iqtisadi münasibətlərin bütün sferasını əhatə etməlidir. Bu məqsədlə gələcəkdə aşağıdakılar tətbiq edilməlidir:

$M4 = M3 + \text{nağdsız xarici valyuta (xarici müəssisələrlə hesablaşmalar)}$;

$M5 = M4 + \text{məhsul ehtiyatı və barter növündə hesablaşmalar}$;

13. Müəssisələrdə daxili resursların aktivləşdirilməsi çərçivəsində istehsal potensialının genişləndirilməsini təmin etmək məqsədilə real sektora borc vəsaitlərinin qoyuluşu və dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi sahəsindəki mövcud məhdudluqlar azaldılmalı, real sektorun yanacaq-enerji kompleksindən maliyyə asılılığı aradan qaldırılmalı və istehsal sferasının maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi təmin edilməlidir;

14. Pul-kredit siyasəti vasitəsilə daxili borc münasibətləri elə bir istiqamətdə tənzimlənməlidir ki, nəticədə müəssisələrin aktiv borclanması mexanizminin tətbiqinə real imkanlar yaransın. Burada əsas məqsəd müəssisələrin borc vəsaitlərinə olan tələbatının ödənilməsində onun banklardan asılılığının azaldılması və uyğun bazar institutları arasında rəqabətin yaradılması ilə borc vəsaitinin «ucuzlaşdırılması» təmin etməkdir;

15. Müəssisələr tərəfindən pul-kredit siyasətindəki dəyişikliklərə birmənalı olaraq reaksiya yaranır. Bu, pul-kredit siyasətinin aktiv yenidən bölgü mexanizminə əsaslanması ilə əlaqədardır. Ona görə pul-kredit siyasəti və pul-kredit münasibətlərinin inkişafı real sektorda iqtisadi fəaliyyətin aktivləşməsinə makroiqtisadi fon yaratmalıdır. Bu məqsədlə həyata keçirilən pul kredit siyasəti aşağıdakıları təmin etməlidir [2]:

- o pul-kredit münasibətlərinin reallaşmasını təmin edən zəruri institusional bazanın və onun istehsal sferasının inkişafını stimullaşdırması imkanlarının artırılması;
- o hazırda pul-kredit siyasətinin mahiyyətə iqtisadiyyatı «əmtə kəsrindən pul çatışmazlığına» yönəlmişdir. Ona görə də həyata keçirilən monetar tədbirlər onun iqtisadi parametrlərə əsaslı mənfi təsir göstərməsinin qarşısını almalıdır;
- o pul-kredit siyasətinin real sektorun qeyri-sabit və süni qorunan rentabellik səviyyəsinə münasibətdə daha çox kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin yüksəlməsinə təsir etməsi və bu prosesin pul resurslarının sferalar arasındakı hərəkətini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırması problemi aradan qaldırılmalıdır;

16. Müəssisələrin həm öhdəlikləri və həm də daxili investisiya mənbələrinin aktivləşdirilməsi sahəsindəki problemlər iqtisadiyyata qoyulan kreditlərin səmərəliliyini azaldır. Daha doğrusu, bankların real sektorda kredit fəaliyyəti kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin və kreditləşmə şəraitinin yüksək sistemli riskə malik olması, ödəmə qabiliyyətli tələbin azlığı və borcluların maliyyə vəziyyətinin qismən qeyri-sabit olması ilə əlaqədar olaraq məhdudlaşmışdır. Bu problem nəticədə bankların daha az riskə malik olan maliyyə bazarında fəaliyyətini stimullaşdırır. Belə hesab edirik ki, iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların artması ilə əlaqədar olan müsbət hallar real sektora kredit qoyuluşu sahəsində mövcud olan sistemli risklərin aktuallığını azaltmır. Həm real sektora və həm də bütövlükdə iqtisadiyyata qoyulan kreditlərin

həcmnin artması bank sisteminin məcmu aktivlərinin artması nəticəsində kredit fəaliyyətinin nisbətən aktivləşməsi fonunda baş verməmişdir. Bu prosesə dövlət tərəfindən “ucuz” kreditlər hesabına iqtisadiyyatda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına verilən kreditlər və mikromaliyyələşmə kreditləri müsbət təsir göstərmişdir. Fikrimizcə, səmərəlilik baxımından kredit qoyuluşunda bu amillər deyil, daha sabit xüsusiyyətə malik olan əmanət və depozitlər üstün rola malik olmalıdır. Çünki istənilən sistemdə əmanət və depozitlər kreditlərin əsas mənbəyi hesab edilir;

17. Hazırda istehsalın potensial səviyyədən geri qalması problemi müəssisələrin istehsal prosesini formalaşdıran əsas maddi baza kimi dövrüyyə və daxili investisiya resursları ilə normal təmin edilməməsilə əlaqədardır. Bu baxımdan, kredit bazarında bankların fəaliyyətinin bu istiqamətdə aktivləşdirilməsi (*bunun üçün istehsalla maliyyə göstəriciləri arasındakı uyğunsuzluğun azaldılmasına nail olunmalıdır*) müəssisələrin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdıracaq. Fikrimizcə, bunu təmin etmək məqsədilə, qarşılıqlı borcu olan müəssisələrin inkişafını nəzərdə tutan xüsusi dövlət proqramı hazırlanmalı və o, pul-kredit siyasətinin məqsəd və istiqamətləri ilə əlaqələndirilməli və maliyyə resurslarının real sektorda iqtisadi dövriyyəni təmin etməlidir. Daha dəqiq desək, bu proqram pul resurslarının kimə və hansı məqsədlə verilməsi problemini həll etməlidir;

18. Müəssisələrin banklar tərəfindən səmərəli kreditləşdirilməsi prosesinə kreditlər üzrə faiz dərəcəsi də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Belə ki, hazırda real sektora yönəldilən kreditlər daha çox qısamüddətli olmaqla yanaşı, həm də yüksək faiz dərəcəsinə malikdirlər. Kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin belə mənfi xüsusiyyəti kredit resurslarının müddət və istifadə baxımından banklar üçün “baha” olması ilə əlaqədardır. Əgər bunun bir səbəbi həyata keçirilən pul-kredit siyasətindən irəli gəlsə, digər səbəbi isə bankların özlərinin kredit siyasətini düzgün qurmaması ilə şərtlənir. Dövrüyyə vəsaitinin çatışmadığı bir şəraitdə müəssisələrin borc vəsaitinə olan tələbatının ödənilməsi faizlərin müsbət xarakterə malik olmasından bir başa asılıdır. Ona görə kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin aşağı salınması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bunun üçün inflyasiyanı və real sektorda rentabellik normasını nəzərə alaraq bankların kredit aktivlərinin artırılmasını təmin etmək məqsədilə mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarına görə faiz dərəcəsinə və ehtiyat normasına ayırmaların məbləği azaldılmalıdır;

19. Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər kredit əməliyyatları üzrə faiz dərəcəsinin aşağı salınmasına zəif təsir göstərir. Çünki pula olan tələb və təklif arasındakı disproporsiya, bank sisteminin və maliyyə resursları bazarının digər alətlərinin vasitəçilik fəaliyyətinin səmərəsizliyi də faiz dərəcəsinə mənfi təsir edən başlıca amillərdəndir. Bununla yanaşı, kommertiya banklarının kredit əməliyyatlarına görə faizlərin səviyyəsi özündə Mərkəzi Bankın təsir imkanlarından kənarında olan kredit risklərini də əhatə edir. Ona görə də Mərkəzi Bankın bank sisteminin qeyri-maliyyə agentləri ilə əməliyyatları üzrə faiz dərəcəsinə təsiri pul təklifinin

tənzimlənməsi və bankların vəziyyətinin yaxşılaşması tədbirləri ilə məhdudlaşır. Daha dəqiq desək, Mərkəzi Bank faiz dərəcəsinə geniş və səmərəli təsir etmək imkanına malik deyil. Bu mənada, kreditlər üzrə faizlərin optimallığını təmin etmək məqsədilə resurs mənbələrinin əldə edilməsi üzrə faiz dərəcəsinin səviyyəsi real həddə qədər azaldılmalıdır. Buna da, təbii ki, ölkədə real tədiyyə qabiliyyətinin artırıldığı (*istehlak qiymətlərinin azaldılması hesabına*) və risklərin azaldığı şəraitdə nail olmaq olar. Bu istiqamətdə həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin səmərəliliyi üçün real sektorun inkişafını stimullaşdırma biləcəkdir hansı sahəyə və nə qədər borc vəsaitinin tələb olunması dəqiq əsaslandırılmalıdır;

20. Müəssisələrin pul vəsaiti ilə təminatında əsas problem borc vəsaitlərinin nə dərəcədə real sektorun sahələri arasında mütənasib bölüşdürülməsi və real sektorda pul təklifinin artırılması meyarının iqtisadiyyatın bu vəsaiti səmərəli istifadə etmək imkanı ilə ölçülməsidir. Bu prosesdə pul-kredit siyasətinin əsas məqsədi kredit münasibətlərinin inkişafı üçün əlverişli maliyyə şəraiti yaratmaq olsa da, borc vəsaitlərinin istehsal sferasına yönəldilməsi sahəsində əsas problem olan real sektora kredit qoyuluşunun yüksək risklik dərəcəsinin aradan qaldırılması göstərilən şəraitin təsirindən kənar qalır. Ona görə də, müəssisələrdə gəlirlilik səviyyəsinin və ödəniş səviyyəsinin yüksək olaraq qalması istehsal sferasına kredit qoyuluşunu məhdudlaşdıran əsas amil hesab edilməlidir. Ona görə kredit risklərinin idarə edilməsi sahəsində banklar səmərəli kredit siyasətinə malik olmalıdırlar. Fikrimizcə, bu, ilk növbədə, kredit risklərinin ümumi iqtisadi şəraitdən törəmə olmaması, kommersiya banklarının pul-kredit siyasətini həyata keçirən Mərkəzi Bankın mənafeyindən həm iqtisadi, həm də hüquqi baxımdan yüksək asılılıq səviyyəsinə malik olması və kredit risklərinin aradan qaldırılması üçün Mərkəzi Bankla kommersiya banklarının mənafeələrinin düzgün əlaqələndirilməsinin tələb olunması ilə sıx əlaqəlidir. Bütövlükdə risklərin real sektorda kreditləşmə prosesinə təsirini dəqiq təhlil etmək üçün, ilk növbədə, istehsal amilləri geniş tədqiq olunmalıdır. Belə ki, real sektorda mövcud olan istehsal riski istehsal amillərinin mövcud xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Fikrimizcə, real sektorda istehsal riskinin yaranmasına aşağıdakı amillər mühüm təsir edir:

- ❖ real sektorda məhsul istehsalına və satışına çəkilən maddi xərclərin artması nəticəsində əlavə xərclər meydana gəlir;
- ❖ müəssisə daxilində xammal, material və istilik-enerji resurslarının əldə edilməsindəki fasilələr istehsalın proqnozlaşdırılan həcmində azalmasını stimullaşdırır;
- ❖ maliyyələşdirmə mənbələrinin çatışmaması istehsal prosesini ləngitməklə yanaşı, müəssisələrin ödəmə qabiliyyətini zəiflədir;
- ❖ real sektorda maliyyə çətinliyi nəticəsində innovasiyaların zəif tətbiqi məhsulun rəqabət qabiliyyətini məhdudlaşdırır.

Real sektorun ayrı-ayrı istehsal sferalarında qarşılıqlı borcların yaranmasına müəssisələrdə maliyyə, istehsal, texnoloji və innovasiya idarəetmənin zəif təşkili

təsir göstərir. Yəni, hazırda müəssisələrdə korporativ idarəetmənin zəifliyi riskləri artırmaqla yanaşı, daxili gəlirlərin səmərəsiz bölgüsünü də şərtləndirir. Bu baxımdan, daxili istehsal prosesi ilə müşahidə olunan risqlərin azaldılmasına və göstərilən amillərin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş hər hansı tədbirlər kredit risklərinin də azaldılmasına səbəb olacaq. Fikrimizcə, mövcud risklərin səviyyəsinin azaldılması üçün Mərkəzi Bankla müəssisələrin və kommertiya banklarının sıx əməkdaşlığı şəraitində qeyd edilən amillərin geniş təhlili və iqtisadi cəhətdən dəqiq qiymətləndirilməsi tələb olunur;

21. Ölkədə qarşılıqlı borcların azaldılması üçün kredit münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Müəssisələrin inkişaf strategiyası bankların kredit siyasətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğundan amillərin geniş təhlili və qiymətləndirilməsi təkcə pul-kredit siyasətinə düzəliş edilməsinə yox, həm də müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına bankların təsirini stimullaşdırmaq məqsədilə onların real sektorda kredit fəaliyyətinin təkmilləşməsinə imkan verəcək;

22. Qarşılıqlı borcları yaradan əsas problem real sektorla kredit münasibətlərinin zəif inkişaf etməsidir. Başqa sözlə desək, kreditlərin bölgü prosesində, xüsusilə əlavə dəyərin bölüşdürülməsində zəif iştirak etməsi dövriyyədə pul çatışmazlığını və debitor-kreditor borclarının mövcud olaraq qalmasına şərait yaradır. Real sektorda təsərrüfat dövriyyəsində pulun çatışmazlığını aşağıdakı amillər də təsdiq edir:

- o ÜDM-də qısamüddətli kreditlərin xüsusi çəkisi yüksəkdir;
- o maliyyələşmə mənbələrinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin artması ilə real sektora qoyulan kreditlərin xüsusi çəkisinin artması arasında uyğunsuzluq müşahidə olunur. Fikrimizcə, bu uyğunsuzluğun əsas səbəbi dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində kreditlərin zəif iştirak etməsi ilə əlaqədardır;
- o sənayeyə və kənd təsərrüfatına kredit qoyuluşu arasında uyğunsuzluq var. Lakin sənaye, xüsusilə ağır sənaye istehsalın maddi-texniki bazasını təşkil etdiyindən, bu sahənin kreditə olan tələbatının dolğun ödənilməsinə geniş diqqət yetirilməlidir. Fikrimizcə, sahələr üzrə real sektora qoyulan kreditin məhdud olmasına kommertiya banklarının sənaye sahələri üzrə əlaqəsinin zəif olması da əhəmiyyətli təsir göstərir. Eyni zamanda bankların resurs bazasını genişləndirməklə və real sektorun resurs cəlb etmək imkanlarını yaxşılaşdırmaqla bütövlükdə iqtisadiyyata qoyulan kreditin həcmının artırılması mümkündür;

23. Müəssisələrin banklar tərəfindən dolğun kreditləşdirilməsi sahəsindəki vəziyyətin mürəkkəb olması aşağıdakı problemlərlə əlaqədardır:

- o bankların kredit resurslarının məhdudluğu nəticəsində real sektor sahələrinə uzunmüddətli kredit qoyuluşu imkanlarının və maraqlarının olmaması;
- o kreditləşmə prosesi üzərində Mərkəzi Bankın nəzarət və tənzimləmə tədbirlərinin sərtliyi;
- o real sektorun maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyi, maddi bazasının zəifliyi və

alınan kreditlərin səmərəsiz istifadə edilməsi;

- o real sektorun kreditləşdirilməsi prosesinin hüquqi və qanunvericilik bazasının zəifliyi.

Müəssisələrin banklar tərəfindən geniş kreditləşdirilməsini stimullaşdırmaq məqsədilə ilk növbədə kreditləşmə sahəsindəki makro və mikro problemlər həll edilməli və kredit risklərinin yaranma müxtəlifliyinin sintezinə istiqamətlənmiş bütün amilləri nəzərə almaqla vahid kreditləşmə prosedurunun yaradılmasına nail olunmalıdır. Bu zaman o, bir tərəfdən kredit risklərini azaltmağa, digər tərəfdən isə real sektorun maraqlarını nəzərə almağa imkan verəcək. Bunlar həm də real sektorda maliyyə innovasiyalarının və maliyyə yeniliklərinin istifadə edilməsi məqsədilə əlverişli mühitin yaradılması baxımından da zəruridir;

24. Real sektorda əksər müəssisələrin maliyyə çətinliyi tikintinin, maşınqayırmanın, bütövlükdə emal sənayesinin və idxal məhsullarının əvəzedici sahələrinin fond yaradan bölmələrinin sabit fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bununla yanaşı, istehsala qoyulan investisiyaların həcmi artırmaq imkanının zəif olması daxili təchizat, tikinti materialı və s. bazarların zəifləməsinə və beləliklə, iqtisadiyyatda struktur yeniləşdirmə amillərinin inkişaf etməməsinə şərait yaradır. Xüsusilə, müəssisələrdə dövrüyyə vəsaitlərinin çatışmaması emaledici sahələrin, o cümlədən yüngül və yeyinti sahələrinin əksər müəssisələrinin xammal bazasının modernləşdirilməsi və texniki təchizatı üçün kredit qoyuluşunu məhdudlaşdırır. Fikrimizcə, bu problemi həll etmək məqsədilə, Mərkəzi Bank iqtisadiyyatın daxili imkanlar hesabına inkişafına təkan verəcək sahələrdə güzəştli kreditləşmə şəraitinin yaradılmasını təmin edən tədbirlər həyata keçirməlidir;

25. Müəssisələrlə kredit münasibətlərinin düzgün təşkili, müəssisələrin və bankların məqsədlərinin düzgün əlaqələndirilməsi, onların kreditləşdirilməsi problemlərinin həllinə şərait yaradacaq. Müəssisələrlə kredit münasibətlərinin səmərəliliyi üçün kreditor və borcluların hüquq və maraqlarındakı çatışmazlığın aradan qaldırılmasına nail olunmalıdır. Belə kredit münasibətlərinin institusional hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi kreditləşmə prosesində mövcud risklərin azaldılmasına müsbət təsir göstərəcək. Bu mənada aşağıdakı təkliflərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- o bankların hüquqlarının qorunması üçün borclunun əmlakının girovu ilə yanaşı kredit əməliyyatlarına əlavə təminatın yaradılması. Bu həm də ipoteka kreditinin inkişafına müsbət təsir edəcək;
- o potensial borclunun kredit reytingi haqqında şəffaf ümumi informasiya şəbəkəsi yaradılmalıdır. Yalnız belə şəbəkənin yaradılması əsasında informasiya assimetriyası aradan qaldırılacaq və kredit resurslarının idarə olunması sahəsində kreditorların hüquqları genişləndiriləcək;
- o aktivlərin tərkibində real sektora qoyulan kreditlərin xüsusi çəkisinin üstünlük təşkil etdiyi bankların kredit fəaliyyəti vergilər vasitəsilə stimullaşdırılmalıdır;
- o bankların real sektorun müxtəlif sahələrində kredit əməliyyatlarını

genişləndirmək məqsədilə müəssisələrin maliyyə göstəricilərinin şəffaflığının artırılması.

Fikrimizcə, bu təkliflərin tətbiqi bankların kredit potensialının möhkəmləndirilməsinə, kredit risklərini azaltmağa, borcluların təminat sistemini möhkəmləndirməyə və ən başlıcası isə, kredit resurslarının real sektora istiqamətləndirilməsi prosesini aktivləşdirməklə qarşılıqlı borcların həllinə imkan verəcəkdir;

26. Qarşılıqlı borcların həllinə təsir alətləri içərisində bank sistemi mühüm rola malikdir. Bu baxımdan real sektorun inkişafında kreditləşmə probleminin həlli üçün bank sisteminin institusional strukturunun aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- o xırda və orta bankların yaradılmasının təmin edilməsi və onların regional səviyyədə də fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi;
- o bank konsorsiumlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, ağır sənayeyə xidmət edə biləcək kredit kooperasiyalarının, real sektorda kiçik və orta biznesin inkişafı üçün qarşılıqlı kreditləşmə fəaliyyətlərinin yaradılması və geniş istifadə edilməsi;

27. İqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların likvidliyi və rentabelliği müəssisələrdə qarşılıqlı borc probleminin mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq kəskin azalmışdır. Bu problemin aradan qaldırılması üçün Mərkəzi Bankın kredit siyasəti prinsip etibarilə aşağıdakı məsələlərlə əlaqələndirilməlidir:

- real sektorda daxili ehtiyatların mobilizasiyası hesabına borcun ödənilməsi mənbələri genişləndirilməlidir;
- həm kreditləşmənin prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi və həm də real sektorda onun məqsədyönlü istifadəsi hesabına bütövlükdə kredit resurslarından istifadənin səmərəliliyi artırılmalıdır;
- qısamüddətli kreditlərdən dövriyyə vəsaitlərinin, uzunmüddətli kreditlərdən isə əsas fondların maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə olunması uyğunlaşdırılmalıdır.

28. Bank siyasətinin səmərəliliyi baxımından müəssisələrin kreditləşdirilməsi üzrə diferensiallaşdırılmış sistem yaradılmalıdır. Bunun üçün uzunmüddətli kreditlərin indiki istifadə müddəti artırılmalı və faiz dərəcələri rentabellik səviyyəsinə nisbətən azadılmalı, müəssisələrdə müvəqqəti maliyyə çətinliyi yaranan zaman qarşılıqlı borclar üzrə hesablaşmalar təkmilləşdirilməli (*məsələn, banklar tərəfindən əlavə güzəştlər tətbiq edilməklə*), kreditləşmə prosesində müəssisələrin müvəqqəti borc vəsaitlərinə olan ehtiyacı və istehsalın artırılması üzrə tələb olunan borc vəsaiti fərqləndirilməli (*həm faiz dərəcəsi və həm də müddəti baxımından*) və Mərkəzi Bankın kredit siyasəti mikroməqsədi və birlikdə əsas fondların maliyyələşməsinə kredit qoyuluşunun stimullaşdırılmasını təmin etməlidir. Eyni zamanda kreditləşmə sistemi bankların faiz siyasəti və faizlərin səviyyəsi ilə də əlaqələndirilməlidir. Çünki hazırda faizlər iqtisadiyyatın müxtəlif struktur bölməsində kredit vəsaitlərinin tən-

zimplənməsi rolunu yerinə yetirir və o, istehsalın genişləndirilməsini təmin etmək üçün ssuda kapitalının sahələr arasında hərəkətini tənzimləyir;

29. İqtisadiyyatın müasir inkişaf səviyyəsi də kredit resurslarının həcmnin genişləndirilməsi üçün zəruri əsas yaratmışdı. Bu prosesin reallaşması üçün Mərkəzi Bankın banklar üzrə iqtisadi tələbindəki sərtlik azaldılmalı və resurs cəlbində banklararası rəqabət təmin edilməlidir. Kreditin resurslarla iqtisadi cəhətdən balanslaşdırılması və onun səmərəli istifadə edilməsi pul tədavülünün və pul dövriyyəsinin möhkəmləndirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəssisələrdə kredit resurslarından səmərəli istifadə etmək məqsədilə maliyyə resurslarından istifadə göstəricilərinin vəziyyəti, xüsusiyyəti və onun formalaşması mənbələri nəzərə alınmalıdır. Uzunmüddətli kredit qoyuluşu zamanı resurslara olan tələbatın fasiləsizliyini təmin etmək üçün bütövlükdə istehsal sferasına kredit qoyuluşunun səmərəli istifadəsinə şərait yaradan kompleks amillərin öyrənilməsi zəruridir;

30. Müəssisələrə vəsait cəlbinin digər mənbələrinin zəif inkişaf etməsi nəticəsində əsas ağırlığın bankların üzərinə düşdüyü şəraitdə onların fəaliyyətinin sərt tənzimlənməsindən imtina edilməlidir ki, alternativ maliyyə seqmenti yaranan və inkişaf edən zaman banklar onlarla rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik olsunlar və öz rolunu azaltmasınlar. Bunlar pul-kredit siyasətinin məqsədini həyata keçirən vasitə yox, real sektorda iqtisadi proseslərin tələbatına adekvat reaksiya vermək imkanına və pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərinin bu yönümdə dəyişmək qabiliyyətinə malik olan maliyyə vasitəçisinə çevrilməlidir. Çünki hazırda ölkədə pul-kredit siyasətinin bütün məqsədlərinin banklar vasitəsilə həyata keçirilməsi bankların sərbəstliyini azaldaraq, onların Mərkəzi Bankın mənafeyindən asılılığını artırır və içtəhsal sferasında baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsində maraqlarını azaldır. Belə ki, göstərilən halda banklar yalnız öz mövcudluğunu qorumaq məqsədilə fəaliyyətlərini Mərkəzi Bankın tətbiq etdiyi normativlərin yerinə yetirilməsinə yönəldirlər. Real sektora kredit qoyuluşunu məhdudlaşdıran əsas amillərdən biri də göstərilən problemləri əhatə edən məhz bankların öz fəaliyyətini real sektorun tələbatına uyğun qura bilməsi imkanının olmamasıdır;

31. Azərbaycanda həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin nəticəsi olaraq bankların real sektorda fəaliyyəti elə istiqamətdə qurulmuşdur ki, istehsalın inkişafına yönəldilmiş şəxsi vəsaitlə və borc resurslarından istifadə arasında yüksək uyğunsuzluq mövcuddur. Ona görə də, şəxsi vəsaitlərdən istifadəyə üstünlük verilməsində istehsal subyektləri daha çox maraqlıdırlar. Bu problem banklar üçün onunla nəticələnir ki, cəlb edilən vəsait banklara elə də yüksək səmərə gətirmədiyindən banklar hətta mümkün vəsaitlərin real sektora yönəldilməsində də real olaraq bir o qədər maraqlı deyillər. Bu baxımdan, ölkədə kredit institutlarının həm fəaliyyət dairəsini və həm də çeşidliliyini artırmaqla kredit münasibətlərinin inkişafı təmin edilməlidir. Kredit əməliyyatları kredit resurslarının formalaşması mənbəyi kimi çıxış etdiyindən,

bankların real sektorda kredit əməliyyatlarını artırmasına əlverişli mühit yaradılması resurs mənbələrinin genişləndirilməsi və buna uyğun olaraq resurs cəlb edilməsi probleminin həllinə kömək edəcək;

32. Təhlil zamanı belə nəticəyə gəlinmişdir ki, müəssisələrin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə yüngül, kimya və maşınqayırma sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin həcmnin genişləndirilməsi zəruridir və o, özündə texnoloji cəhətdən əlaqəli olan müəssisələri birləşdirməlidir. Maliyyə institutlarının inkişaf tədbiri kimi bir neçə şirkətlər maliyyə-sənaye qrupu şəklində yenidən təşkil olunmalıdır. Belə ki, istehsalda elmi-texniki tərəqqinin inkişafına çəkilən dövlət xərclərinin qənaətbəxş olmaması, real sektorda maliyyə resurslarının məhdudluğu, institusional islahatların ləng həyata keçirilməsi daxili investisiya fəaliyyətinin canlandırılmasına imkan vermir.

Bununla belə, aparılan təhlil göstərir ki, maliyyə resurslarının məhdudluğu emaledici sahələrdə, xüsusilə yeyinti və yüngül sənayesində müəssisələrin xammal bazasının modernləşdirilməsi və texniki təchizat vasitələri ilə yeniləşdirilməsi üzrə layihələri maliyyələşdirməyə imkan vermir. Bu problemin aradan qaldırılmasında maliyyə-sənaye qrupuna daxil olacaq banklar mühüm rol oynaya bilər. Belə ki, korporativ struktura daxil olan müəssisələrə xidmət edəcək bankların mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, bu zaman bankdan vahid maliyyə konsepsiyasının həyata keçirilməsi tələb olunur. Bu, bankların maliyyə vasitəçisi kimi elmi-texniki tərəqqi və iqtisadiyyatın qloballaşması nəticəsində iqtisadi proseslərin dinamik dəyişikliklərə tez uyğunlaşmasına imkan verəcək;

33. Real sektorda pul resurslarının çatışmaması, bankın kredit potensialından zəif istifadə edilməsi pul-kredit siyasətinin mövcud alət və istiqamətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Bu məqsədlə pul-kredit siyasəti real sektorla kredit münasibətlərinin bazar əsaslarının formalaşmasını təmin etməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, borc alətlərini inkişaf etdirmək və dövlətin maliyyə tələbatını ödəmək məqsədilə emissiya edilmiş dövlət qiymətli kağızlar bazarı daxili investorlar- banklar üçün valyuta bazarına alternativ olan bazardır. Belə ki, onun üstün rola malik olması heç də Mərkəzi Bankın “tənzimləmə inhisarında” olan pul resurslarının real sektorda maliyyə sektoruna daxil olmasına imkan verməyəcək. Dövlət qiymətli kağızlar bazarı maliyyə münasibətləri sferasının genişləndirilməsi kimi qiymətləndirilsə də, əslində o, real sektorun inkişafına elə bir müsbət təsir etmək qabiliyyətində olmayan və pul resurslarının real sektora yönəlməsini məhdudlaşdıran amildir. Onu real sektorun inkişafı üçün o zaman səmərəli hesab etmək olar ki, real sektor subyektləri rəqabət apara biləcək və eyni məqsədə xidmət edən qiymətli kağızlar emissiya edə bilsin [2].

Fikrimizcə, qeyd edilən təkliflər qarşılıqlı borcların aradan qaldırılması üçün monetar alətlərin müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına təsirinin artırılmasında mühüm praktiki və nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

4. Ödəməmələr probleminin aradan qaldırılması yolları

Ödəməmələr probleminin qeyd etdiyimiz həlli yolları praktiki olaraq dövlət tənzimlənməsinin bütün sahələrində başlıca və geniş həcmli tədbirləri özündə cəmləşdirir. Eyni zamanda, yığılmış, vaxtı keçmiş borcların yükü bu tədbirlərin bir çoxunu praktiki olaraq həyata keçirilməz edir. Bununla bağlı, artıq mövcud olan borcların ləğv edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Onun üç qrupunu qeyd edək:

- ❖ büdcənin yığılmış borcları. Bu büdcənin əmək haqları üzrə borclarıdır, yerinə yetirilən dövlət sifarişinin ödənilməməsidir, digər müəssisə və təşkilatlara olan borclardır;
- ❖ müəssisələrin kreditor və debitor borcları. Yığılmış borclara vaxt keçdikcə müxtəlif cərimə və penyalər də əlavə olunurlar, bu indiki vəziyyətdə, yəni büdcəyə və büdcədən kənar fondlara borcun payının sabit artmasında xüsusi olaraq aktualdır. Bu çox güman ki, borcların öz-özünə artmasının əsas amilidir;
- ❖ ödəniş sistemi. Bugünkü günə iqtisadiyyatda hesablaşma mexanizmləri təsərrüfatın normal fəaliyyət göstərməsindən daha çox böhrana uyğunlaşmışlar.

Bu qrupların sıx qarşılıqlı əlaqəsi aydın görünür və ödəməmələrin öz-özünə artması probleminin həlli, bu qruplardan birinin üzərinə birmənalı yönəldilə bilməz, bunun üçün bütöv tədbirlər kompleksi lazımdır. Yığılmış borclar probleminin bir neçə həlli yolları sonra təklif olunacaqdır.

Ödəməmələrin aradan qaldırılmasında əsas məsələ-yığılmış borc yükünün ləğv edilməsidir. Müəssisələrin ümumi borcu, penya və cərimələri də daxil edərək, ona gətirib çıxardır ki, rentabelli müəssisələrin bir çoxu indiki zamanda iflas həddindədir. Bu təbii ki, istehsalın artımını və müəssisənin rentabelliliyinin artırılmasını lazımi dərəcədə stimullaşdırma bilmir.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, nəticələrin aradan qaldırıldığı təqdirdə də çox vaxt ödəniş böhranının səbəblərinin kökünü kəsmək mümkün olmur. Belə ki, bir çox hallarda vaxtında büdcədən ödənilməyən sifarişlər sahələrarası borcları artırır (*multiplikativ effekt*), müəssisələrarası borcların ləğv edilməməsi istehsalçıların investisiya cəlb ediciliyinə təhrif olunmuş maliyyə göstəriciləri vasitəsi ilə təsir edir, əmək haqları üzrə işçi heyətinə və büdcədən maliyyələşən işçilərə olan borclar ödəmə qabiliyyətli tələbatı aşağı salır və i.a.

Büdcənin borcu - Büdcənin borcunun ödənilməsi ödəniş böhranının yumşaldılmasının əsas yollarından biridir. Borcun ödənilməsinə yönəldilmiş ilk addım gərək büdcəyə olan bütün borcların təftişi olsun. Eyni zamanda nəinki büdcəyə borcların, hətta onun ödənilməsi ilə bağlı potensial xərclərin də təftişi lazımdır. Burada vacib görünən, birincisi, bütün müəssisə və təşkilatlara olan büdcə ödəməmələri haqqında tam təsəvvürdür, ikincisi isə, büdcəyə və büdcədən kənar fondlara qalıq borcların miqdarıdır.

Borcun təftişinin digər müsbət təsiri aşağıdakı itirilmiş həlqələrin bərpası olacaq:

- müəssisəyə ödənilməmiş dövlət sifarişi (*məhsulların, işlərin, xidmətlərin tədarükü*),
- tədarükçülərə borc,
- büdcəyə ödənilməmiş vergilər.

Bu cür həlqələrin bir çoxunun aşkara çıxarılması borcun ödənilməsinin üstünlüyünü və ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verəcək. Sənaye müəssisələri qarşısında büdcənin borcunun, hətta, qismən ödənilməsi bütün həlqələrdə borcun azalması ilə nəticələnəcək, əlavə olaraq büdcəyə olan borcun böyük hissəsi də ödəniləcək.

Büdcə və müəssisələrin borclarının qarşılıqlı əvəzləşmə sxemlərinin istifadəsində mərkəzləşdirilmiş mexanizmin yaradılması lazımdır. Hətta, çox böyük məbləğdə əvəzləşmənin həyata keçirilməsi zamanı külli miqdarda ayrı-ayrı müqavilələr, razılaşdırmalar və digər sənədlər tələb olunur. Bununla belə, işlənilib hazırlanmış əvəzləşmə sxemləri heç də həmişə ideal və yüksəktəsirli olmurlar. Bunun səbəbi tam məlumatın olmaması, çox sayda vasitəçi firmaların əvəzləşmə sxemlərində iştirakındadır. Bu problemin həlli yolu kimi və lazımi mərkəzləşdirilmiş mexanizm kimi hesablaşma-klirinq palatasının yaradılması çıxış edə bilər. Bu palatanın əsas vəzifəsi - hesablaşmaların aparılması və ən əsası müəssisələr arasında qarşılıqlı əvəzləşdirmə sxemlərini ən münasib surətdə (*yəni ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarına uyğun yox, bütövlükdə iqtisadiyyatın xeyrinə olan*) həyata keçirilməsidir.

Müəssisələrin borcu (*büdcə borcu*), həm də sənayedəki debitor-kreditor borcları nəinki yüksək həcmli ilə, hətta ödəməmələrin istehsal əlaqələrinin kütləvi qarışıqlığı ilə səciyyələnirlər. Eləcə də müəssisələrin borcu, daim onun üstünə əlavə hesablanmış penya və cərimələr ucbatından artır. Bəzən bu məbləğ müəssisənin borcunun ilkin məbləğini də ötüb keçir. Beləliklə, büdcə borcuna nisbətən müəssisə borcunun (*büdcəyə, tədarükçüyə, işçi heyətinə və s.*) öz-özünə artım sürəti daha yüksəkdir.

İndiyə qədər yığılmış ödəməmələrin hər hansı bir yolla tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olmamışdır. Müəssisələrin yığılmış borcunun ləğv edilməsi bir neçə mərhələdə həyata keçirilir. İlk növbədə, bu əsasən qarşılıqlı borcların saldosunu özündə əks etdirən, istehsal sferasında ödəməmələrin təftişidir. Bu məsələnin həllində, əsas alət kimi müəssisələrin borclarının lokal uçotu aparıla bilər, yəni debitor-kreditor borcu olan ayrı-ayrı müəssisələr arasında sıranın qurulması, həm də, bu sırada əsas əlaqələndirici həlqə kimi büdcəyə vergi ödənişləri çıxış edə bilər.

Digər addım borc öhdəliklərinin restrukturizasiyası olmalıdır. Belə ki, büdcə qarşısında müəssisələrin borcları, onların struktur siyasətinin prioritetlərində tutduğu yerdən asılı olaraq 3-5-10 il müddətinə restrukturizasiya edilə bilər. Cərimə və penyalar üzrə borclar isə, onların ödənilməsi real olmadığından ümumiyyətlə silinə bilər. Restrukturizasiya real sektordan bütün yığılmış borc yükünü aradan götürməyəcək, lakin bu tədbir iqtisadiyyatda cari hesablaşmaların normallaşmasına real şans vermək iqtidarındadır.

Yığılmış borcların aradan qaldırılmasında əlavə stimül kimi müəssisələrin borclarının ödənilməsi prosesində kreditorların iştirakı olmalıdır. Başqa sözlə, kreditorlar öz borclarını və faizlərini buna əlavə edərək, borcunu ödəməyən müəssisənin qiymətli kağızlarına transformasiya etmək (*dəyişdirmək*) imkanını əldə etməlidirlər. Beləliklə, kreditor səhmlərin sahibinə çevrilir və müəssisənin idarə edilməsində bilavasitə iştirak etmək qabiliyyətində olur. Bu kreditorun fəallığını stimullaşdırır, onun borclara görə məsuliyyətini artırır və borc alanı elə vəziyyətə qoyur ki, o kreditorun qərarını qəbul etmək məcburiyyətində olur. Eləcə də borc alanın səhmlərini reallaşdırmaq imkanı yaranır, müəssisənin borcu tədavül qabiliyyətliliyini (*dönərliliyini*) əldə edir. Lakin bu tədbirin həyata keçirilməsinə çox ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Borcların müəssisənin səhmlərinə transformasiyası növbəti olaraq kifayət qədər geniş miqyasda mülkiyyətin yenidən bölünməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də ödəməmələrin bu cür həlli variantını qarşılıqlı borcun müvafiq ödənişindən sonra ayrı-ayrı hallarda istifadə etmək lazımdır.

Aydındır ki, yığılmış borc hazırkı dövrdə əksər müəssisələr üçün çox ağır yüküdür. Borcların borc alan müəssisənin səhmlərinə çevrilməsi ilə yanaşı, borcun tədavül qabiliyyəti (dönərliliyi), borcların veksellərə rəsmiləşdirilməsi ilə də mümkündür. Bu mülkiyyətin yenidən bölüşdürülməsinə, səhmdar cəmiyyəti olmayan müəssisələrin borclarının tədavül qabiliyyətinə imkan verəcək. Təklif olunan tədbir nəinki yığılmış borcların tədavülünə, həm də onların qarşılıqlı ödənilməsinə səbəb olacaq. Bu məqsədlə də müəssisələrin debitor borcların satışı üzrə auksionların (hərracların) təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

5. Nəticə

Azərbaycanda müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsinin yaranma səbəblərinin təhlili göstərir ki, müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyi nəticəsində borclar vaxtı keçərək ödəməmələrə çevrilmişdir.

Əgər 1995-ci ilə kimi ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsi ümumi iqtisadi vəziyyətlə (*inflyasiya*) əlaqədar idisə, 1996-cı ildən həyata keçirilən maliyyə sabitliyi tədbirləri bu problemin yaranmasında başqa bir amilin dövrü vəsaitlərinin çatışmamazlığı probleminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunlardan çıxış edərək müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin artırılması üçün maliyyə sağlamlaşdırılması tədbirləri həyata keçirilmişdir.

Məqalədə ödəmə qabiliyyətinin rolu, əhəmiyyəti və vəzifələri əks olunub ki, bu da onu müəssisələrdə yerinə yetirdiyi funksiya və prinsiplərlə bağlıdır. Bunlar həm də ona görə əks olunmalıdır ki, ödəmə qabiliyyəti istehsal planlarının və onların mövcud resurslarla təmin olunma səviyyəsini əks etdirir.

Müəssisələrin ödəməqabiliyyəti potensialının artırılmasında həm mərkəzi, həm də kommersiya banklarının imkanlarından danışdıq. Onu da vurğuladıq ki, bu

məsələyə digər qurumların da cəlb olunması zərurəti var. Gəldiyimiz qənaət budur ki, yalnız kompleks, yaxşı koordinasiya olan əməllər bu və ya başqa makroiqtisadi problemlərin həllini effektiv edib bilər.

Beləliklə, müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin tənzimlənməsi mexanizmlərindən səmərəli istifadə etməklə ödəmə qabiliyyəti potensialının artırılması və ondan sabit iqtisadi artım məqsədilə istifadə edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran aktual problemlərdəndir. Buna görə müəssisələrin ödəmə qabiliyyəti potensialının aşağı düşməsinə səbəb olan amillərin öyrənilməsi və onun iqtisadi inkişafa mənfi təsirinin aradan qaldırılması yollarının tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hacıyev Ə.V. İqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması istiqamətləri. Bakı: Ekspert 2001 №1, s. 30-33
2. Şıxəliyev M.M. Qasımov C.M. Ödəmə qabiliyyəti olmayan müəssisələrin dövlət tənzimlənməsi mövzusunda AzTU-nun 48-ci elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: 2001 s.7-9
3. Şıxəliyev M.M. Zərərli işləyən dövlət müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin sağlamlaşdırılması mövzusunda AzTU-nun aspirantları və gənc tədqiqatlarının elmi-praktiki konfransının məruzə materialları. Bakı: 2002 s. 32-36
4. Савицкая Г.В. Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности М.: Новое знание. 2003. 800 с. (*Saviçkaya Q.V.(2003) Təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təhlilinin metodikası. Moskva. Novoye znanie. 800 s.*)
5. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа М.: ИНФРА 2000. 700 с. (*Şermet.A.D. Maliyyə təhlilinin metodikası. M. INFRA 2000. 700 s.*)
6. Голдберг И., Уоткинс А. Реструктуризация предприятий, Инвестиции в России. №6(65) М.: 2003 г. (*Goldberq İ., Uotkins A. Müəssisələrin restrukturizasiyası, Rusiyada sərmayə qoyuluşu Rosii.№6(65) Moskva 2003.*)

Танрывердиев Галиб Азиз оглы

магистр, Министерство по налогам Азербайджанской Республики

Основные направления повышения платежеспособности предприятий

Аннотация

Цель исследования - определение направлений развития финансового выздоровления для повышения платежеспособного потенциала предприятий.

Методология исследования - сравнение, системный анализ, логическое обобщение.

Результаты исследования - разработаны предложения по повышению платежеспособного потенциала предприятий.

Ограничения исследования - требуется более детальное исследование с использованием зарубежного опыта.

Практическая значимость исследования - использование в качестве научного источника для повышения платежеспособного потенциала предприятий.

Оригинальность и научная новизна - анализированы вопросы повышения платежеспособного потенциала предприятий с точки зрения налогообложения.

Ключевые слова: *платежеспособность, финансовое выздоровление, монетарные средства, денежно-кредитная политика.*

Tanriverdiyev Qalib Aziz oglu

master, the Ministry of Taxes

The main directions of increasing of solvent of enterprise

Abstract

Purpose - Definition of directions of development of financial recover for increase of solvent potential of the enterprises.

Design/methodology - comparison, the system analysis, logic generalization

Findings - are developed offers on increase of solvent potential of the enterprises.

Research limitations - more detailed research with use of foreign experience is required.

Practical implications - use as a scientific source for increase of solvent potential of the enterprises

Originality/value - Analyzed questions of increase of solvent potential of the enterprises from the point of view of the taxation.

Keywords: *solvent, financial recovers monetary means, a monetary and credit policy.*

JEL Classification Codes: G18, G33, G32

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20.09.11.

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 22.09.11.

Çapa qəbul olunmuşdur: 18.12.11.